

Д. Я. Телегін, Л. Л. Залізняк, О. О. Яневич

МЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЛАСПІ 7 НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ, УКРАЇНА

Стаття присвячена підсумкам багаторічних досліджень під проводом Д. Я. Телегіна однієї з ключових мезолітичних пам'яток Кримського півострова — стоянки Ласпі 7 на Південному березі Криму.

Ключові слова: Ласпі 7, пізній мезоліт, мурзак-кобинська культура, хронологія, господарство.

Історія відкриття та дослідження. На початку вересня 1973 р. Південнокримський загін Кримської експедиції відділу первісної археології Інституту археології УРСР на чолі з Д. Я. Телегіним прибув до бухти Ласпі, що на південно-західному узбережжі Криму (рис. 1). Метою експедиції були розкопки скупчення мушлів морських молюсків мідій енеолітичного часу, яке було відкрито ще наприкінці XIX ст. А. С. Асеевим. Доки експедиція займалася облаштуванням наметового табору, лаборант Л. Л. Залізняк подався на пошуки дров. Однак одразу ж за табором, на схилі до моря, він натрапив на скупчення мушель, що «повзли» з-під великої скелі крутим схилом вниз у бік узбережжя (рис. 2). Мушлі належали равлику великому звичайному (*Helix albescens* Rossmässler, 1839). Під скелею скупчення мало ширину близько 3 м, а вниз по схилу уламки мушель простежувалися на 7 м. Серед уламків мушель траплялися злегка патиновані дрібні кремінці характерного мезолітичного вигляду.

Начальник експедиції Д. Я. Телегін, що надійшов на місце знахідки, підтвердив мезолітичний вік кременів. На той час він саме працював над своєю монографією «Мезолітичні пам'ятки України», яка вийшла друком у 1982 р. За обставин, що склалися, плани експедиції було відкореговано: крім енеолітичного мідійного скупчення мушель (Ласпі 1) було ви-

рішено дослідити і мезолітичне геліксне (Ласпі 7). Якщо стоянка Ласпі 1 досліджувалася під керівництвом Д. Я. Телегіна та В. А. Круца, то керівником розкопу на Ласпі 7 було призначено лаборанта Л. Л. Залізняка.

У рік відкриття (1973 р.) на пам'ятці з метою з'ясування стратиграфії нашарувань було закладено шурф 1 × 1 м глибиною 0,8 м. Шурфом виявлено насичений культурний шар пізнього мезоліту, який простежено з поверхні на всю глибину шурфу. Основні розкопки стоянки Ласпі 7 проведено в наступні — 1974—1976 і 1983 рр. За цей час було розкопано 72 м² площі пам'ятки. Нерозібраною лишилася поперечна контрольна бровка розкопу із профілем А—А1 шириною 0,4 м, що починалася від скелі і на 6 м тяглася вниз по схилу на південь у бік моря (рис. 5: б). Також не вдалося дослідити невелику частину культурного шару під скелею через загрозу обвалу. У наш час рештки культурних відкладів стоянки були знищені при будівництві величезного 12-поверхового корпусу санаторію «Бухта мечть».

Протягом усіх років розкопок стоянка досліджувалася за відкритим листом на ім'я Д. Я. Телегіна. Річні звіти за 1973—1976 рр. здавалися в науковий архів ІА АН УРСР під двома прізвищами — Д. Я. Телегін та Л. Л. Залізняк, а за 1983 р. — під трьома: Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний, О. О. Яневич (Телегін, Залізняк 1973; Телегін и др. 1974; 1975; 1976; 1983). Крім згаданих дослідників у розкопках стоянки брали участь інші співробітники Інституту археології АН УРСР: І. Д. Телегіна, І. В. Кравець, О. С. Беляєв, Л. Г. Ковальова, В. В. Гусар.

Топографія та стратиграфія. Стоянка розташована на східному мисі бухти Ласпі (рис. 1), за 30 м східніше кордону піонерського табору

© Д. Я. ТЕЛЕГІН, Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, О. О. ЯНЕВИЧ, 2020

Рис. 1. Ласпінська котловина, вид із заходу, з мису Айя

«Ласпі» (44°24'48.5"N 33°42'41.3"E). Вона розміщувалася на крутому схилі (близько 30°) на висоті 13 м над морем, приблизно за 20 м від берегової лінії. Нині стоянка знищена російською окупаційною владою Криму.

На момент відкриття уламки раковин *Helix* з мікролітичними кременями серед мушель «повзли» з-під скелі по крутому схилу вниз у бік моря. Було висловлено припущення, що під скелею поховано грот, колись заселений мезолітичними мешканцями. Коли розкоп наблизився до скелі, з'ясувалося, що верхні шари культурних напластунів (А—В) мають ухил під скелею (рис. 5: b—d), що посилило надію відкопати під скелею печерне помешкання мезолітичних мисливців.

У 1974 р. під скелею на схилі була розбита метрова сітка розкопу. За нульову точку відліку (репер) взято виступ скелі, з під якої «повзли» вниз по схилу рештки культурного шару. Культурний шар розбирався метровими смугами квадратів знизу догори по схилу, починаючи з рівня схилу, де шар повністю виклинювався, і уверх від моря до скелі, під якою шар сягав потужності майже 2 м.

Складність рельєфу та стратиграфії зумовили розкопки пам'ятки метровими квадратами. Це забезпечувало одночасну наявність двох профілів нашарувань — поздовжнього (вид з півдня) і поперечного. За допомогою кайла розпушували верхні 3—5 см культурного шару і подавали на листи жерсті, на яких відклади із

Рис. 2. Ласпі 7, вид на стоянку з півдня до початку розкопок у 1973 р.

Рис. 3. Ласпі 7, вид на стоянку з південного заходу під час розкопок 1975 р.

знахідками перебиралися ножами (рис. 3). Пакети з добутими археологічними матеріалами закривалися поквратно та пошарово, у відповідності з нашаруваннями стоянки.

За п'ять сезонів розкопок вдалося отримати два повні профілі культурних нашарувань стоянки: повздовжній під скелею (вид з моря) довжиною 9 м (рис. 5: d) та поперечний розріз від скелі вниз по схилу довжиною 6 м (рис. 5: c). Товща культурного шару пам'ятки, що ділилася на 8 основних горизонтів, сягала у верхній, північній частині розкопу під скелею майже 2 м. Вниз по схилу товщина відкладів різко зменшувалася і за 6 м від скелі культурні нашарування зникали (рис. 5: c). Геологічні

Рис. 4. Ласпі 7, відклади профілю А—А1 із мушлями *Helix albescens* в культурному шарі, вид зі сходу

горизонти розрізнялися досить чітко і не лише візуально, але й структурно та за щільністю. Верхні культурні шари (А, Б, Б₁) були більше насичені знахідками та мушлями *Helix* (рис. 4), хоча вони були сильніше потрощені ніж у нижніх (В, Г, Д₁, Д₂, Д₃).

У західній частині розкопу, на відміну від східної, спостерігалася різке падіння культурних шарів на захід (до 40°), де їх обмежувала кам'яна закладка (рис. 5: d). Остання підпирила культурні відклади пам'ятки також з півдня, тобто з боку моря (рис. 5: c). На жаль не вдалося з'ясувати остаточно, був цей невисокий кам'яний вал природним чи справою людських рук.

Шар А простежено у верхній частині розкопу, що безпосередньо примикає до скелі. Шар починався з поверхні і мав нахил під скелею, де досягав максимальної потужності 1 м. Через великий вміст попелу шар А мав сірий колір, містив подрібнені мушлі, вуглинки та досить чисельні кремені та фрагменти кісток тварин. У нижній частині шару зафіксовані лінзи деревного вугілля.

Шар Б — лінза червонуватого пілу потужністю 15 см у підшві шару А. Являла собою перепалений вапняк.

Шар Б₁. У східних квадратах розкопу червонуватий шар Б зникав, а у шар А вклинювався сірий від попелу, багатий на знахідки шар Б₁. У східній частині профілю насичений попелом та потрощеними мушлями *Helix* шар Б₁ по-

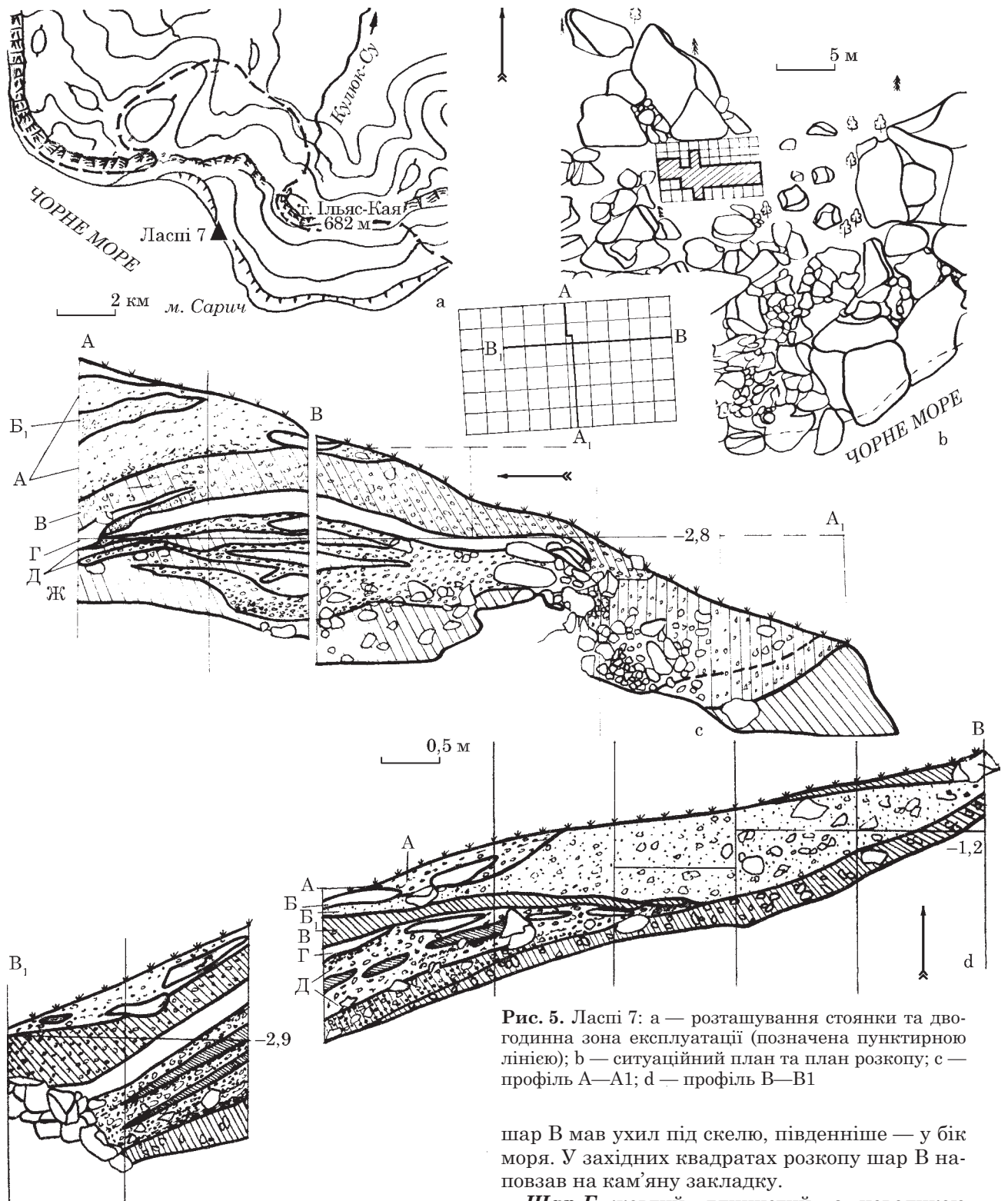

Рис. 5. Ласпі 7: а — розташування стоянки та двогодинна зона експлуатації (позначена пунктирною лінією); б — ситуаційний план та план розкопу; с — профіль А—А1; д — профіль В—В1

чинявся з поверхні, сягаючи потужності в 1 м (рис. 5: с, d).

Шар В починався у східних квадратах розкопу з-під шару B_1 і круто падав уздовж краю скелі у західному напрямку. Його товща збільшувалася у західних квадратах до 40 см. Тут він безпосередньо підстилав багатий на знахідки шар А, порівняно з яким шар В був біднішим на кремені і рештки фауни, а також світлішим через домішки глини. У північній частині

шар В мав ухил під скелю, південніше — у бік моря. У західних квадратах розкопу шар В наповзав на кам'яну закладку.

Шар Г жовтий, глинистий, з невеликою кількістю мушель та вугілля, відносно стерильний від артефактів. Шар з'являється на сході з-під шару В і круто падає на захід, де його потужність зростає з 20 до 30 см. Також простежено падіння глинистого шару Г на північ під скелю та на південь до моря (рис. 5: с, d). Шар Г умовно ділить товщу культурних нашарувань на верхню та нижню пачки.

Шар Д потужністю 0,8 м заповнював западину в західній частині розкопу, яку скеля

обмежувала з півночі, а кам'яна закладка з півдня та заходу. Шар Д з'явився у східній частині пам'ятки з-під шару Г і круто падав на захід, де впирався в закладку (рис. 5: d). Від великої кількості вуглин шар мав темне забарвлення. Його товщу розділяли горизонтальні прошарки жовтої, стерильної глини, аналогічної шару Г. Шар Д містив цілі мушлі *Helix*, крем'яні вироби, фрагменти кісток тварин. Найтемнішим від скупчення вугілля був нижній горизонт шару Д, який підстилався жовтою стерильною глиною з включенням вапнякових уламків та щебеню. Через велику потужність шару його розбирали трьома горизонтами (Д₁, Д₂, Д₃) завтовшки по 20 см кожен.

Таблиця 1. Ласпі 7, крем'яні вироби стоянки

Вироби	Кількість	Відсоток
Всього кременю	2631	100
Нуклеуси	46	1,7
призматичні	4	—
пірамідальні	10	—
олівцеподібні	1	—
уламки та заготівки	22	—
Технічні сколи з нуклеусів	13	—
Платівки без ретуші	581	—
Відщепи, уламки та луски	1344	—
Вироби із вторинною обробкою:	643	24
Мікроліти	28	4,3 (знарядь)
трапеції	21	—
середньовисокі симетричні	16	—
низькі асиметричні	5	—
уламки	5	—
сегменти	1	—
трикутники	2	—
мікроліти з притупленим краєм	2	—
мікроплатівки зі скошеним кінцем	2	—
Скребачки	41	6,3 (знарядь)
кінцеві на платівках	3	—
кінцеві на відщеплах	16	—
напівкруглі на відщеплах	17	—
округлі	4	—
Різці	25	3,8 (знарядь)
кутові на платівках	8	—
бокові на платівка	1	—
кутові на відщеплах	14	—
бокові на відщеплах	5	—
Вкладені кукрецького типу	1	—
Свердла	5	0,8 (знарядь)
Платівки з виїмками та ретушшю (анкоші)	465	72,3 (знарядь)
Відщепи з ретушшю та виїмками	68	10,5 (знарядь)
Сколи різцеві	12	—

Стратиграфічні спостереження авторів розкопок привели їх до висновку, що власне житлова площадка розміщувалась у східній частині розкопу, де і продукувалися культурні відклади пам'ятки (шари А, Б, Б₁). Звідси культурний шар сповзав по схилу у західному та південно-західному напрямку (шари В, Г, Д₁, Д₂, Д₃). Не виключено, що мезолітичне помешкання у східній частині розкопу перекривав скельний козирок, який пізніше зруйнувався та сповз по схилу вниз до берега моря.

Крем'яний інвентар. Археологічний матеріал зі всіх шарів стоянки загалом подібний. Він представлений крем'яними виробами, поодинокими шматочками вохри, кістяними знаряддями, фауністичними залишками тощо.

Крем'яних виробів — 2631 екз. (табл. 1). У якості сировини для них використовувався кремій переважно сірого та чорного кольорів, в меншій кількості жовтий. Зважаючи на відсутність кременю на Південному Березі Криму, слід зауважити, що вся сировина на стоянку була принесена з-за Першого пасма Кримських гір. На дефіцит сировини в Ласпі 7 вказує також нечисленність та спрацьованість нуклеусів.

Більшість нуклеусів — невиразні, часто із негативами неправильних платівчастих сколів. Переважають пірамідальні вироби (10 екз.; рис. 6: 38; 7: 24—26; 8: 33). Значно менше призматичних нуклеусів (4 екз.; рис. 8: 31, 32). Є також один олівцеподібний нуклеус (рис. 6: 27; 8: 34). Розколювання кременю в значній мірі відбувалось, ймовірно, безпосередньо на стоянці. Про це свідчать як технологічні сколи з нуклеусів, так і численні первинні платівчасті сколи формування поверхні сколювання — з ділянками жовневої кірки. Найчисленнішими вторинними платівчастими сколами з гарною огранкою в комплексі Ласпі 7, за вимірами Д. Ю. Нужного, є платівки шириною 11 мм. Це лише на 3 мм менше висоти геометричних мікролітів стоянки, горішня основа котрих частково видозмінювалася ретушшю. Отже, як цілком слушно вважав дослідник, платівки в Ласпі 7 продукувалися переважно для геометричних мікролітів (Нужний 1992, с. 51).

Мікролітичний набір складається з геометричних мікролітів (24 екз.) та мікролітів із притупленим краєм (2 екз.). За суто формальними параметрами геометричні мікроліти Ласпі 7 можна поділити на трапеції (21 екз.; рис. 6: 1, 2, 6, 8—16; 7: 1—3; 8: 1—7), трикутники (2 екз.; рис. 6: 4, 5, 7; 7: 4; 8: 8) та сегменти (1 екз.). Водночас, Д. Ю. Нужний розглядав геометричні мікроліти стоянки як єдиний масив. За морфологічними ознаками відповідно до проведеного ним метрологічного аналізу, вони поділяються на три основні типи. До першого належать сильно асиметричні вкладені (трапеції та трикутники) із ретушованими боковими сторонами, які мають кути в межах 25—30° та 70—80°. На горішній основі у них, як правило, є по декілька дрібних виїмок (рис. 6: 4; 8: 4—6, 8). Трапеції такого типу традиційно прийня-

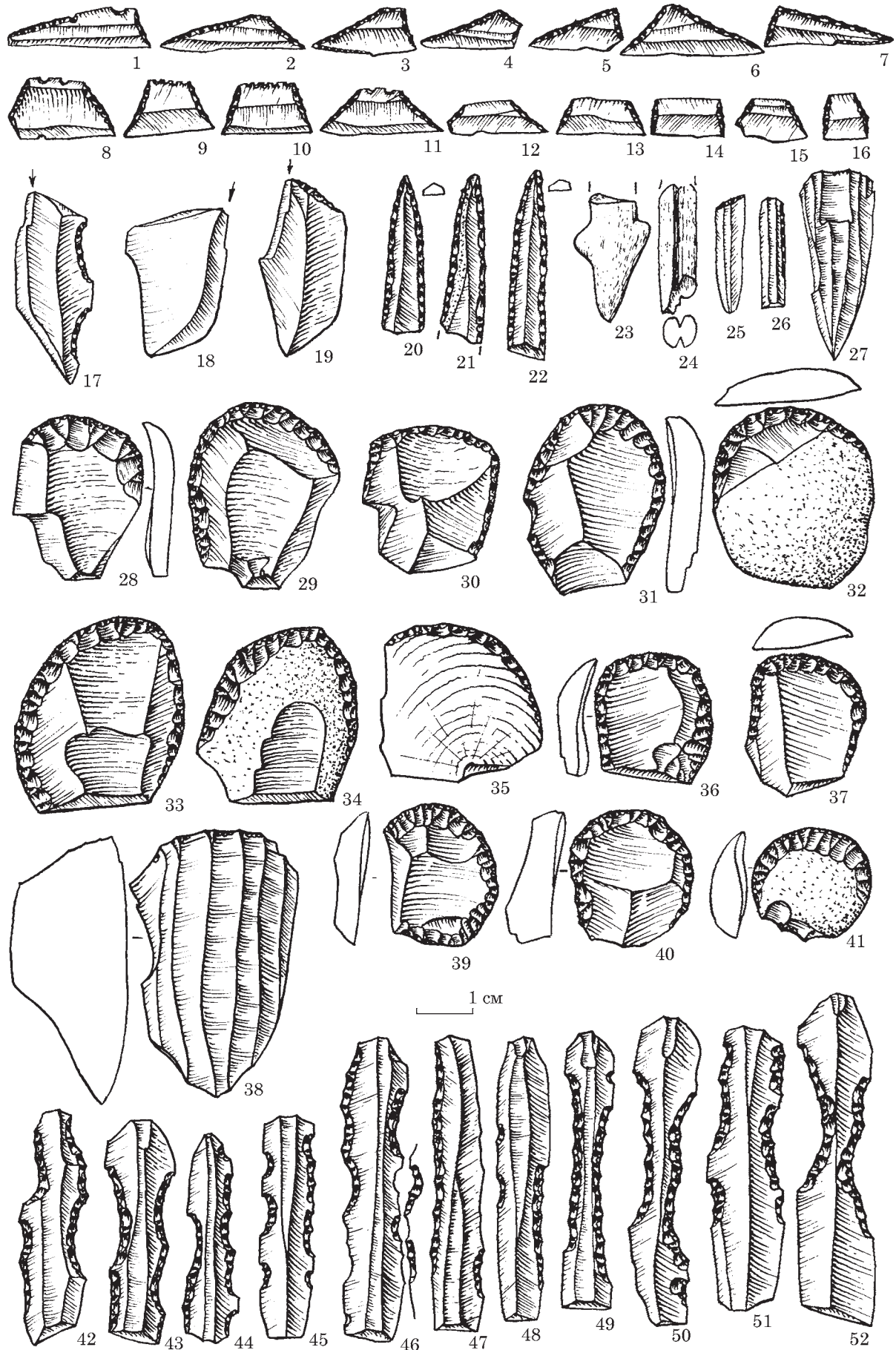

Рис. 6. Ласпі 7. Крем'яний інвентар

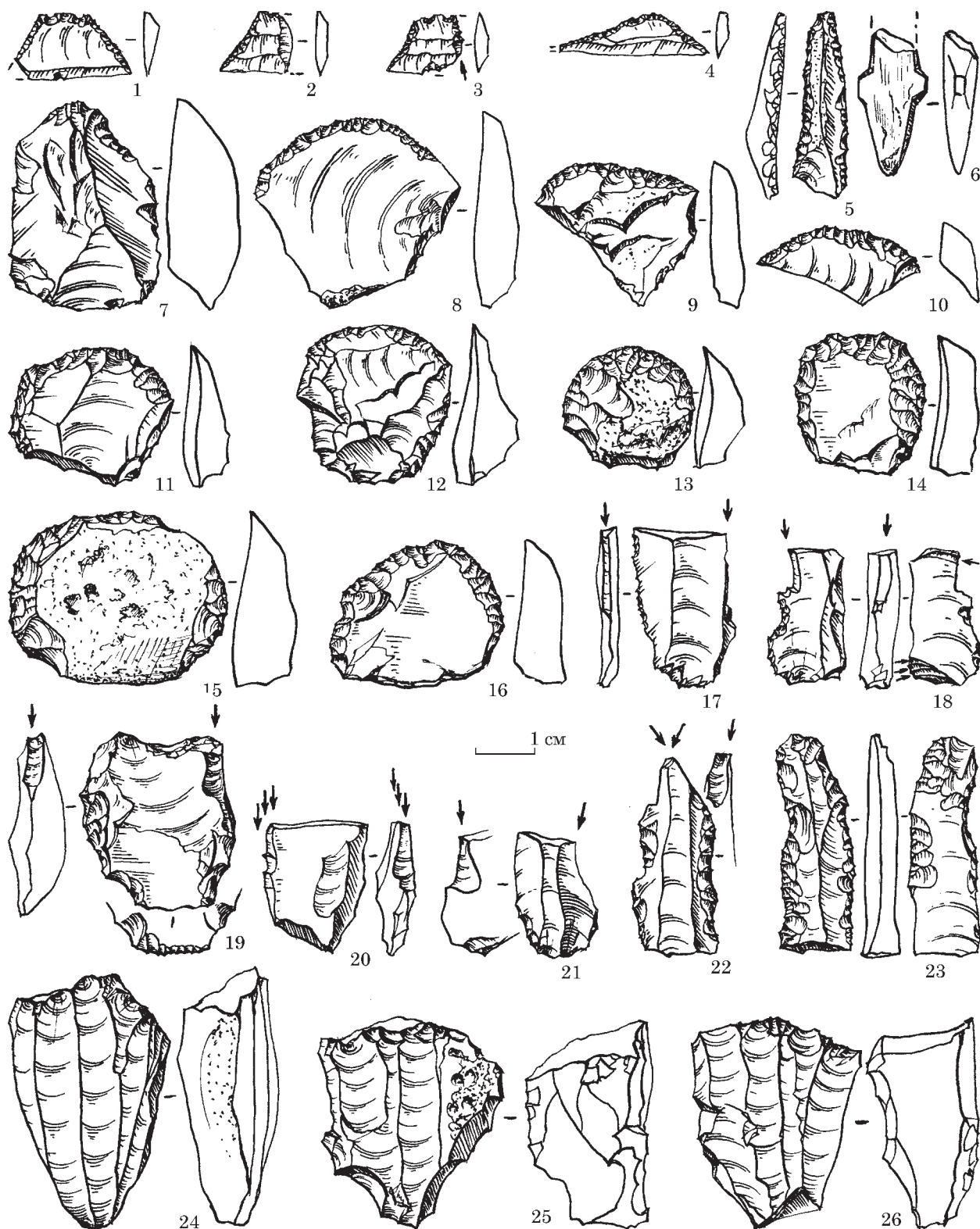

Рис. 7. Ласні 7, крем'яний інвентар культурного шару А

то називати «фатма-кобинськими» (Телегін 1982, с. 89). Ще два типи геометричних мікролітів були симетричних пропорцій — перший із двома загостреними кутами (25—40°; рис. 7: 1—3; 8: 1—3) та другий — із тупішими кутами (в межах 45—80°; рис. 8: 7) нахилу ретушованих поверхонь до різальної окрайки. При цьому біля половини із них також мають дрібні виїмки на горішній стороні

(рис. 7: 1, 3; 8: 2). Ці трапеції належать до «мурзак-кобинського» типу. Сегмент один — середньовисокий, симетричний. Значна частина геометричних мікролітів пошкоджені при використанні у якості металевих озброєння, вони обламани або мають різцеві сколи (рис. 7: 2, 3; 8: 2, 3, 5, 9).

Мікролітів з притупленим краєм лише два: вістря (рис. 8: 10) та мікроплатівка (рис. 8: 11). Ви-

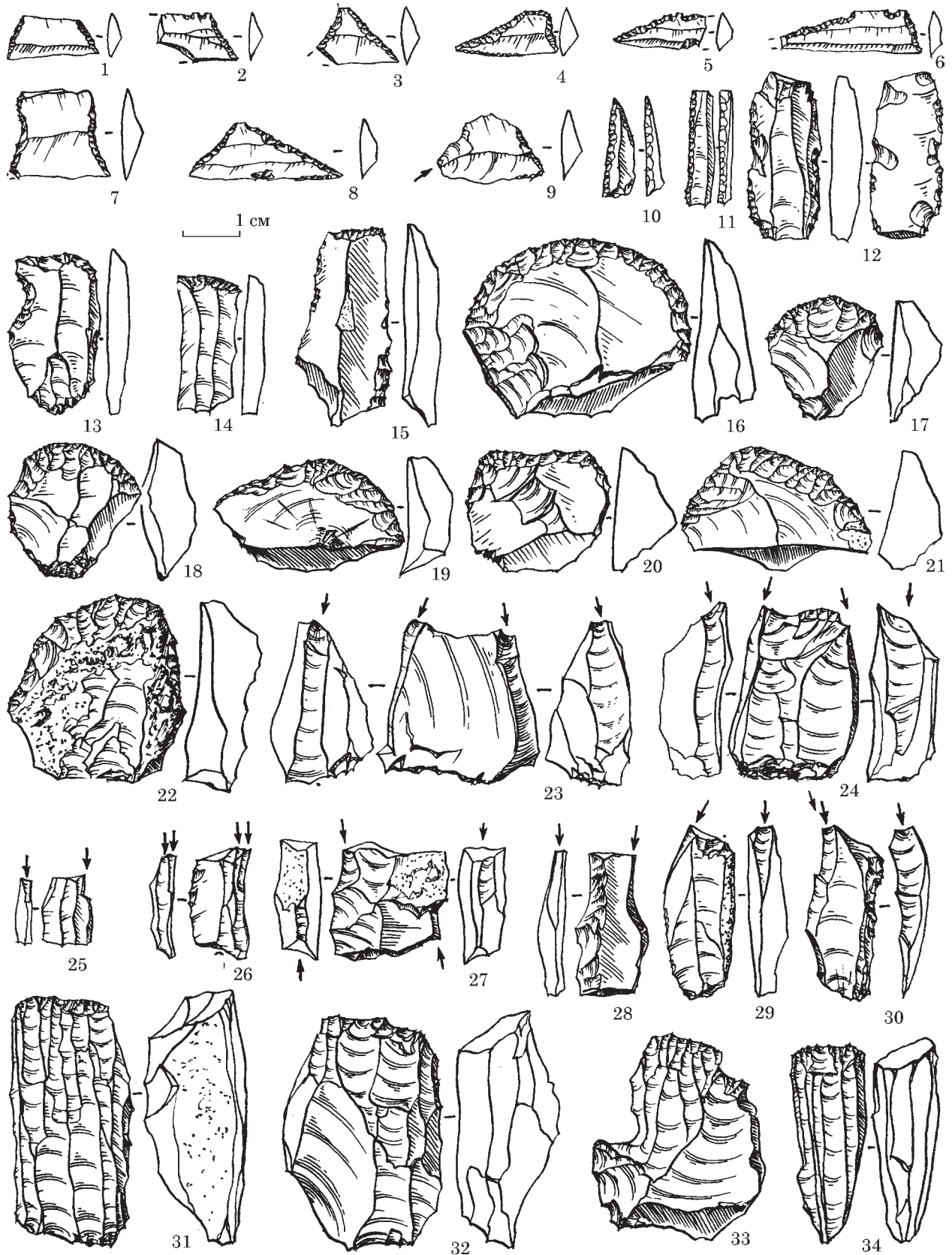

Рис. 8. Ласпі 7, крем'яний інвентар культурного шару В

готовлені за допомогою напівстрімкої ретуші, яка частково знімає край мікроплатівки-заготовки.

Скребачки (41 екз.), за виключенням трьох кінцевих на платівках, виготовлені на відщеп-

пах. Серед них переважають напівкруглі, із ретушню яка охоплює від половини до двох третин периметру виробів (17 екз.; рис. 6: 29, 31, 33—41; 7: 11—16; 8: 16, 19, 22) та вироби кінце-

Рис. 9. Ласпі 7, вироби із кістки та рогу

вого типу (16 екз.; рис. 6: 28, 30, 32; 7: 7—10; 8: 17, 18, 20, 21). Округлі — поодинокі, їх всього 4 екземпляри.

Різці (25 екз.) в переважній більшості виготовлені на відщепках (19 екз.). Різцеві сколи на них нанесені з природної або ж підготовленою ретушню площадки (рис. 6: 18; 7: 19, 21; 8: 23, 24, 27). Частина з них мають по декілька коротких та широких різцевих сколів на робочих крайках (рис. 7: 19; 8: 23, 24, 27) і нагадують кукрецькі. Зважаючи на присутність в шарі Б разом із таки-

ми різцями кукрецького вкладення та олівцеподібного нуклеуса, можна припустити, що означені різці вочевидь належать до кукрецької складової крем'яних комплексів Ласпі 7. Водночас слід відзначити нечисленність різців на відщепках, які можна було б впевнено визначити як кукрецькі, та повну відсутність в Ласпі 7 класичних кукрецьких різців, в яких різцевий скол наносився з кінця попереднього. Різців на платівках менше (9 екз.). Вони практично всі кутові (рис. 6: 17; 7: 17, 18, 21; 8: 25, 26, 28—30). Боковий (рис. 6: 19)

та серединний (рис. 7: 22) різці представлені поодинокими екземплярами.

Яскрава риса набору знарядь Ласпі 7 — класичні анкоші, притаманні мурзак-кобинській культурі. Це — великі, здебільше первинні платівки з грубою огранкою та, подекуди, жовневою кіркою, із однією або кількома глибокими виїмками, зробленими за допомогою стрімкої ретуші. Деякі анкоші мають також фрагментарну вентральну ретуш (рис. 6: 42—52; 7: 23). Анкошів в Ласпі 7 надзвичайно багато — на них припадає 72,3 % всіх знарядь.

Серед решти знарядь із вторинною обробкою — нечисленні свердла на платівках, оформлені білатеральною стрімкою ретушню, (рис. 6: 20—22; 7: 5) та відщепи з ретушню. На особливу увагу серед решти знарядь заслуговує кукрецький вкладень із культурного шару «Б» стоянки. Це — класичний виріб на середньоширокій доволі товстій платівці із кількома плоскими фасетками на вентральній стороні заготівки та стрімкою дорсальною нерегулярною ретушню (рис. 8: 12).

Кістяні знаряддя. З стоянки Ласпі 7 походить 13 кістяних знарядь (рис. 9). Сировиною для їхнього виготовлення слугували кістки ссавців та птахів, ріг, зуби тощо. Однією з особливостей сировинної бази Ласпі 7 є значне використання кісток птахів. Птахи були одним із основних видів мисливської здобичі мешканців стоянки, і, водночас, їхні кістки, завдяки своїй щільній структурі, міцності і легкості, були чудовим матеріалом для виробництва знарядь. Зокрема, безумовно, з кісток птахів виготовлені невеликі вістря, які, найімовірніше, слугували наконечниками стріл (рис. 9: 4, 9, 12). Відмінною рисою складу птахів Ласпі 7 є велика кількість залишків дрохви, яка була одним з основних об'єктів полювання протягом усього часу існування стоянки (Цвельх, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets et al. 2013, р. 58). Слід припускати, що її кістки достатньо широко використовувались у якості сировини для знарядь.

Кістяні знаряддя Ласпі 7 надзвичайно різноманітні. Вони представлені уламком базової частини зубчастого вістря (рис. 9: 1), уламком наконечника з пазами (рис. 9: 2), різноманітними вістрями (рис. 9: 3, 4, 8, 9, 11, 12), проколками (рис. 9: 7, 10), частково обробленими іклами (рис. 9: 5, 6), фрагментом муфти із рогу (рис. 9: 14) тощо. На особливу увагу серед них заслуговує фрагмент обпаленої базової частини зубчастого вістря (рис. 9: 1). Два добре збережених виступи по обох боках та загострена основа не викликають сумнівів у його приналежності до зубчастих вістер («гарпунів») мурзак-кобинської культури. Всього їх знайдено вісім: шість у Мурзак-Кобі, один у Кара-Кобі та один у Ласпі 7. Серед вістер із Мурзак-Кобі є один цілий екземпляр, який дозволяє скласти повну уяву про ці знаряддя. Він має три асиметрично розташованих дзьобоподібних зубці з обох сторін та абсолютно ідентичну знайденій

у Ласпі 7 базову частину — із двома виступами з обох сторін та загостреною основою (Залізник 1998, с. 173, рис. 65: 1). У другого вістря із Мурзак-Кобі обламани дистальна частина та зубці, які розташовані симетрично, і така ж сама базова частина із двома виступами по боках (Залізник 1998, с. 173, рис. 65: 3). Третє вістря представлене медіальною частиною із зубцями (Залізник 1998, с. 173, рис. 65: 3). Решта зубчастих вістер із Мурзак-Кобі являють собою менш виразні фрагменти (Залізник 1998, с. 173, рис. 65: 4, 6, 7). Виразний уламок вістря із дзьобоподібними зубцями, як у мурзак-кобинського, походить також із Кара-Кобі (Залізник 1998, с. 173, рис. 65: 8). Незважаючи на нечисленність розглянутих зубчастих вістер мурзак-кобинської культури, примітною є їхня надзвичайна стандартизованість як за формою, так і, схоже, за розмірами. Найімовірніше, це пояснюється як їхнім вузьким функціональним призначенням, так і виготовленням у обмеженій чисельно мурзак-кобинській спільноті.

Походження мурзак-кобинських зубчастих вістер досі є незрозумілим. Ще С. М. Бібіков звернув увагу на їхню схожість із мадленськими гарпунами кінця пізнього палеоліту (1949). Дійсно, вони напрочуд подібні до одного з варіантів цих найдавніших зубчастих вістер Європи, зокрема, до білатеральних гарпунів / наконечників списів із базовою частиною з двома виступами по боках. Але такі вістря були поширені лише у Франції та Німеччині (Langley 2015; 2019). Із мадленськими гарпунами генетично пов'язані гарпуни культур з наконечниками на пластинах, у тому числі і свідерської (Залізник 1999, с. 201—207). Зважаючи на міграцію свідерців у Крим, двоє з авторів цієї статті свого часу припускали походження мурзак-кобинських гарпунів від свідерських (Залізник, Яневич 1987, с. 9—11). Але свідерські гарпуни дещо відрізняються насадом у вигляді лопаточки чи зубця, зверненого у протилежний бік (Залізник 1999, с. 201—208). Крім того, між кримськими свідерськими пам'ятками та мурзак-кобинськими є значний хронологічний хіатус (Яневич 2019). Хоча, при цьому слід відзначити, що у мурзак-кобинських комплексах часто зустрічаються свідерські наконечники і виготовлені вони на правильних платівках, отриманих відтискним способом (Яневич 2010).

Водночас, гарпуни із насадом з двома виступами по боках відомі у індіанців Північно-Західного узбережжя Північної Америки та алеутів (Pétillon 2009, fig. 9: a, c). Саме такий насад, на думку дослідників, слугував для кріплення линви випадаючого гарпуна до древка списа або стріли (Pétillon 2009, fig. 9: a; Langley 2015, р. 357, fig. 13: F). Отже, не виключаючи повністю свідерського походження мурзак-кобинських гарпунів із двома виступами на насаді, цілком вірогідним є, що вони були місцевим винаходом пізньомезолітичного населення Гірського Криму і слугували для полювання на рибу. На це опосередковано вказують їхні знахідки у Мурзак-Кобі

та Кара-Кобі, тобто на стоянках, розташованих на р. Чорній, яка є найповноводнішою в Криму і якою йшов на нерест чорноморський лосось, та на стоянці на березі моря — у Ласпі 7.

Уламок наконечника з пазами представлений медіальною частиною (рис. 6: 24, 9: 2). Він має два глибоких та вузьких пази ($2,0 \times 2,0$ мм та $1,5 \times 1,5$ мм) з обох сторін. Такі наконечники були основним мисливським озброєнням кукрецької культури (Станко 1982, табл. XI; Даниленко 1986, с. 25, рис. 8: 2—5; Телегін 2002, с. 19, рис. 11). Найімовірніше, присутність пазового наконечника пов'язана з кукрецькою складовою виробничого інвентарю Ласпі 7.

Кістяні вістря комплексу Ласпі 7 поділяються на великі та малі. Малих вістер п'ять (рис. 9: 3, 4, 8, 9, 12). Вони виготовлені зі стінок трубчастих кісток, причому два — із кісток птахів (рис. 9: 9, 12). Ретельно оброблене струганням із обох сторін лише одне з вістер, представлене фрагментом колючої частини (рис. 9: 3). Інші ж чотири являють собою довгі скалки кісток із лише частково обробленими кінцями. Серед них є два цілих, довжиною 3,4 см (рис. 5: 4) та 3,8 см (рис. 9: 12). Два інші, частково обламани приблизно такого ж розміру — 2,8 см (рис. 9: 8) та 3,6 см (рис. 9: 9). Судячи з наведених розмірів цих вістер, недбалості обробки, але, при цьому, оформленому дистальному кінцю, вони, на нашу думку, використовувались як наконечники стріл колючого типу. Подібні за формою та розміром кістяні наконечники стріл з'являються ще на самому початку розселення *Homo sapiens* у Південній Євразії (Langley et al., 2020, р. 2, fig. 2: A—H) і побутують у пізньому палеоліті, зокрема і в Криму (Yanevich et al. 1999).

Велике вістря (рис. 9: 11) також виготовлене із стінки трубчастої кістки і представлене фрагментом проксимальної та медіальної частин. Воно симетричне, з ретельно обробленими струганням обома краями. Призначення вістря визначити важко. Не виключено, що воно могло слугувати проколкою, але його симетрія та дбайливо оформлений колючий кінець дають підстави вбачати у ньому наконечник дистанційної мисливської зброї — стріли або ж, зважаючи на розміри, дротика.

Проколки дві, обидві асиметричні (рис. 9: 7, 10). Одна велика, з ретельно обробленими по всій довжині обома краями (рис. 9: 10). Друга — маленька, з обструганим жалом (рис. 9: 7). Вірогідно, у якості проколок або ж ріжучих знарядь використовувались також два ікла хижаків, які мають частково підправлені ретушні основи (рис. 9: 5, 6).

Унікальним для мезоліту Криму є велике рогове знаряддя, представлене обушковою частиною з отвором для держака діаметром біля 1,8 см (рис. 9: 14). Д. Я. Телегін свого часу вбачав аналогію йому у знахідках в Ігрени у Надпоріжжі та верхньому горизонті Квачар і припускав, що воно могло використовуватись, як

мотика (1982, с. 90). На жаль, фрагмент, який ми маємо, не дозволяє беззаперечно визначити саме таку його функцію. Цілком можливо, що рогове знаряддя із Ласпі 7 могло бути також муфтою-перехідником, які були поширені в мезоліті та неоліті Європи, і добре відомі, зокрема, з неоліту Швейцарії (Бугров, Галимова 2011).

І, нарешті, серед кісток з Ласпі 7 трапився уламок трубчастої кістки із прорізаною борозною завширшки біля 2,0 мм (рис. 9: 13). Вочевидь маємо випадок напівфабриката виготовлення кістяного знаряддя, скоріш за все, малого вістря.

Культурна приналежність та хронологія. Ласпі 7 традиційно і цілком обґрунтовано вважається серед фахівців пам'яткою мурзак-кобинської культури. Крем'яний комплекс стоянки наводиться як еталонний для цієї культури в узагальнюючих працях з мезоліту України (Телегін 1982, с. 90—92; Нужний 1992, с. 50, 51; Залізняк 1998, с. 169—173). Найпереконливішим аргументом на користь мурзак-кобинської приналежності Ласпі 7 є тотожністю морфології та метричних показників геометричних мікролітів її комплексу та інших пам'яток культури: Шан-Коби (шари 2 і 3), Фатьма-Коби (шари 2—4), Мурзак-Коби (шар 3) та Аджи-Коби 3 (Нужний 1992, с. 50, 51). Крім геометричних мікролітів на приналежність Ласпі 7 до мурзак-кобинської культури вказують надзвичайно численні анкоші, які є для неї культуровизначальними (Залізняк 1998, с. 171). Ще одним доказом мурзак-кобинської приналежності Ласпі 7 є уламок основи кістяного гарпуна, які також типові для цієї культури (Телегін 1982, с. 90; Залізняк 1998, с. 172, рис. 64: 23).

У крем'яному інвентарі Ласпі 7 є також незначна кількість знарядь, притаманних кукрецькій культурі. Це, безумовно, кукрецький вкладень (рис. 8: 12) та олівцеподібний нуклеус (рис. 8: 34), імовірно, окремі різці на відщепках із короткими та широкими сколами (рис. 7: 23, 24) та мікроліти з притупленим краєм (рис. 6: 26). Переважна більшість цих знарядь походять із шару «Б» (рис. 8). Можливо, до кукрецького комплексу належать також окремі напівкруглі скребачки (рис. 7: 16, 22; 4: 13—16), але вони, водночас, притаманні і мурзак-кобинській культурі (Телегін 1982, с. 84—92; Бибигов та ін. 1992; Залізняк 1997, с. 169—173). Кукрецьким, скоріш за все, є і уламок кістяного наконечника з двома вузькими пазами (рис. 5: 2) та мікроплатівка зі скошеним кінцем (рис. 6: 25) — вкладень до подібних наконечників (Даниленко 1986, рис. 8; Телегін 2002, рис. 11; 19: 15; 28: 6; 30: 1—4). Утім, кукрецький комплекс Ласпі 7 вкрай нечисленний. На це вказує лише один знайдений на пам'ятці вкладень кукрецького типу та майже повна відсутність культуровизначальних для кукрецької культури мікроплатівок із скошеним кінцем, які були одним з основних елементів мисливського озброєння кукрекців — пазового наконечника із

мікроплатівками-вкладеннями. До того ж він походить переважно лише із одного шару — «Б».

На мурзак-кобинських пам'ятках достатньо часто трапляються кукрецькі знаряддя. В пізньому мезоліті ареали мурзак-кобинської та кукрецької культур перекривалися в Гірському Криму — тут відомі кукрецькі стоянки Кукрек, Домчі-Кая шар Г1 та Калам-Баір 1. Кукрецька пам'ятка досліджена також на Південному Березі Криму. Це — Мис Трійці 1, вона знаходиться біля м. Сімеїз, всього лише за 20 км на схід від Ласпі 7 (Яневич 2017). Але в її крем'яному комплексі відсутні будь які мурзак-кобинські домішки. Отже, поєднання мурзак-кобинських та кукрецьких елементів в Ласпі 7, а йдеться передусім лише про один шар — «Б», може бути як результатом спільного мешкання носіїв різних культур, так і «палімпсестом» — поперемінним заселенням ними території стоянки.

Мурзак-кобинська культура донедавна датувалася другою половиною пребореалу — бореалом (Бибиков, Станко, Коен 1994, с. 165, рис. 54), бореалом та початком атлантикуму (Телегін 1982, с. 45, 46; Яневич 1987а, с. 5), кінцем пребореалу, бореалом та початком атлантикуму (Залізняк 1998, с. 210, 211, рис. 83), бореалом — першою половиною атлантикуму (Яневич 2004; 2008), кінцем бореалу та початком атлантикуму (Залізняк 2005, с. 101, табл. 3, с. 113) або початком атлантикуму (Манько 2013, с. 175—177). Визначення її віку ґрунтувалося, передусім, на стратиграфічних спостереженнях, палеоботанічних та палеозоологічних даних.

Менше використовувалися дані абсолютного датування — радіовуглецеві дати були відомі довгий час лише для однієї пам'ятки — Ласпі 7 (Телегін 1982, с. 46, табл. 5).

Саме Ласпі 7 із середини 1970-х рр. стала одним із польових полігонів розробки радіовуглецевого методу датування в Україні. Промовистим, зокрема, є те, що із 32 радіовуглецевих дат відомих для мурзак-кобинської культури 16 отримані для Ласпі 7 (Яневич 1999, с. 118, табл. 1). Але експерименти з радіовуглецевим датуванням зробили ці дати найбільш проблемними для мурзак-кобинської культури. Дати Ласпі 7 охоплюють період 9100—6390 ВР (табл. 2), тобто, деякі з них припадають як на заключні етапи більш ранньої шан-кобинської культури, так і більш пізньої неолітичної таш-аірської культури, які мали один ареал із мурзак-кобинською — Гірський Крим (Яневич 1999). Отже, радіовуглецеві дати Ласпі 7 потребують більш докладного аналізу.

Можна припустити хронологічний контакт біля 8500—8600 ВР мурзак-кобинської культури з шан-кобинською, яка передувє їй в Гірському Криму і має наймолодшу дату 8520 ± 150 ВР (Кі-8520) для культурного шару 5—6 Фатьма-Коби. Саме на цей час припадають також дві найбільш достовірні дати Ласпі 7 — 8625 ± 40 ВР (GrA-35704) та 8620 ± 40 ВР (GrA-35703; табл. 2). Вони були отримані останнім часом для найнижчого культурного шару Д цієї пам'ятки. Достовірність цих дат підтверджується їхнім надзвичайно близьким віком

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати пізньомезолітичних стоянок Ласпі 7 та Мис Трійці 1 на Південному Березі Криму

№	Шар пам'ятки	Лабораторний номер	Дата ВР	Матеріал	Публікація
Ласпі 7, культура Мурзак-Коба					
1	А	Кі-952	8870 ± 120	Вугілля	Телегін 1982
2	В	Кі-951	9100 ± 130	Мушля	Zaitseva et al. 2000
3	В	Кі-953	8930 ± 100	Вугілля	Телегін 1982
4	А, Б, В	Кі-863	7500 ± 380	Те саме	Там само
5	Д	Bln-1921	9085 ± 100	» »	» »
6	Д	Кі-637	8080 ± 210	» »	» »
7	Д	Кі-704	8030 ± 190	» »	» »
8	Д	Кі-954	6390 ± 250	» »	» »
9	Д ₁	Кі-876	8680 ± 250	Мушля	» »
10	Д ₁	Bln-1795(1)	6620 ± 75	Те саме	» »
11	Д ₁	Bln-1795(2)	6810 ± 70	» »	» »
12	Д _{1,2}	Кі-638	7620 ± 230	» »	» »
13	Д	GrA-35704	8625 ± 40	Кістка	Biagi et al. 2007
14	Д	GrA-35703	8620 ± 40	Мушля	Там само
15	—	Кі-957	8870 ± 120	Вугілля	Zaitseva et al. 2000
16	—	Le-1326	6940 ± 140	Те саме	Там само
Мис Трійці 1, культура Кукрек					
17	—	Кі-6340	7450 ± 70	Кістка	Zaitseva et al. 2000
18	—	Кі-6341	7800 ± 60	Те саме	Там само

(Biagi 2016). Отже, дати старші за 8600 ВР як для Ласпі 7, так і загалом для мурзак-кобинської культури, ми вважаємо малоімовірними. Декілька дат Ласпі 7 є молодшими за 7000 ВР. Вони перебивають вік пізнішої таш-аірської культури (Яневич 1999) і також, на наш погляд, є недостовірними.

Решта радіовуглецевих дат Ласпі 7 належить до хронологічного проміжку 8600—7000 ВР і могла би бути прийнята — вони відповідають радіовуглецевій хронології мурзак-кобинської культури (Яневич 1999). Але інверсія дат цієї групи також викликає сумніви в їхній точності. Тому дати Ласпі 7 загалом можуть бути прийняті, але з певними застереженнями. Найімовірніше, проблеми з датуванням Ласпі 7 пов'язані з недосконалістю самого радіовуглецевого методу на час отримання дат у 1970—80-х рр.

Пізньобореальний та ранньоатлантичний вік Ласпі 7 та мурзак-кобинських пам'яток загалом узгоджується з реконструкціями екологічного середовища. Новітні палінологічні визначення для відкладів, синхронних мурзак-кобинським пам'яткам з Гераклеїського півострова, який розташований недалеко від Ласпі 7, демонструють зростаючі із середини бореального періоду потепління та зволоження, які перевищують сучасні показники. В цей час встановлюється теплий із сильними морськими впливами середземноморський клімат та поширюються фісташково-дубові ліси (Cordova et al. 2013, p 148, fig. 7).

Інформативними для визначення хронології Ласпі 7 є дані малакофауни. Виразним індикатором теплої клімату під час накопичення культурних шарів стоянки, який, найімовірніше, відповідає гумідним умовам кінця бореалу — початку атлантикуму, є залишки в культурних шарах мушель равликів — суходільного моллюска *Helix albescens*. Їхні численні залишки, як і на інших мурзак-кобинських пам'ятках, безумовно, являють собою кухонні покидьки (Бибиков 1941; Колосов 1960; Телегін 1982; Яневич 2017 та ін.). Збиральництво цього виду моллюсків, яке за рентабельністю можна зіставити з полюванням, можливе тільки за умови високої щільності його популяції (Яневич 2017). Вона виникає в паркових дубових лісах із розвиненим трав'яним покривом — основній екологічній ніші *Helix albescens*. Велика кількість залишків равликів свідчить про поширення цих лісів у зоні Другого пасма Кримських гір та на Південному березі і вказує на потепління в другій половині бореалу — атлантикумі (Cordova et al. 2011).

Надзвичайно цікаві природничі дані для визначення верхньої хронологічної межі Ласпі 7 маємо також за відсутністю морської малакофауни. Для стоянки, яка розташована на узбережжі Чорного моря, примітна повна відсутність мушель мідій та устриць, типових для більш пізніх, енеолітичних, пам'яток узбережжя Криму. Мушлі мідій та устриць від-

сутні також на інших, менш представницьких пізньомезолітичних пам'ятках Південного берега з великим вмістом мушель *Helix albescens* в культурному шарі, як мурзак-кобинських (Ласпі 11), так і кукрецьких (Мис Трійці 1 та 2). Ця обставина не пов'язана з більшою віддаленістю стоянок від узбережжя на час їхнього існування. Вже 12000 ВР відмітка рівня новоевксінського басейну Чорного моря досягла висоти Босфорського порогу (37 м). Під час похолодання в пізньому дріасі, 11000—10300 ВР, його рівень падає до відмітки —57 м. Але біля 8200 ВР Чорне море повторно досягає відмітки рівня Босфора —37 м (Иноземцев та ін. 2014). Отже, на стрімкому шельфі Південного берега Криму берегова лінія на час існування стоянок пізнього мезоліту була близькою до сучасної.

Також не можна пояснити відсутність мушель мідій та устриць в Ласпі 7 та в інших пізньомезолітичних пам'ятках морського узбережжя нехтуванням її мешканців водними харчовими ресурсами. В культурному шарі Ласпі 7 були знайдені кістки трьох особин річкової видри (*Lutra lutra*; Бибикова 1982), численні кістки риб (Бибикова 1982, с. 8), зокрема сома (*Silurus glanis*) та судака (*Sander lucioperca*; Gorobets et al. 2013, p. 58, tabl. 1), рибальські знаряддя — уламок кістяного гарпуна (Телегін 1982, с. 90—92) тощо.

Найімовірніше, відсутність солонowodних мушель мідій та устриць в Ласпі 7 та на інших пізньомезолітичних стоянках Південного берега Криму пов'язана з опрісненням, або точніше, солонуватим, режимом тогочасних бугазського та вітязівського басейнів Чорного моря. Солоність води в ці періоди (8900—7200 ВР) коливалась від 5 ‰ до 12 ‰ (Янко-Хомбах та ін. 2011, с. 67). Такий рівень солоності чорноморської води раннього голоценову цілком узгоджується зі знайденими в Ласпі 7 рештками судака та сома. Ці річкові та напівпрісноводні морські риби нині мешкають на всій площі Каспійського моря (Богущая и др. 2013, с. 71—77, табл. 8), вода в якому солонувата, із солоністю від 0,05 ‰ біля дельти Волги до 11—13 ‰ на півдні (Байдин, Косарев (ред.) 1983, с. 43—49). Гідрологічний режим ранньоголоценового Чорного моря був сприятливий також і для річкової видри, основна екологічна ніша якої — великі річки та відкриті прісноводні водойми, але яка може мешкати і на морському узбережжі (Carss 1995, p. 181).

Засолення Чорного моря почалось біля 8400—8200 ВР (Hiscott et al. 2007; Иноземцев та ін. 2014), а біля 8000 ВР вже сформувалась підводна течія через Босфор із Мармурового моря (Aksu et al. 2002). Проте, засолення відбувалось поступово, із заповненням у першу чергу глибинних ділянок басейну Чорного моря, в той час, як верхній шар залишався опрісненим (Aksu et al. 2002). Суттєве зростання солоності води, до 15 ‰, тобто, майже до сучасного рівня, простежено на північно-західному шельфі для каламітського часу, який починається 7200 ВР (Янко-Хомбах

та ін. 2011, с. 67). За даними скважини біля о. Березань, торф, що підстилав відклади з каспійськими слабкосолоноводними молюсками, мав дати 8540 і 8450 BP, натомість верхня частина відкладів із першими солоноводними молюсками — мідіями (*Mytilus galloprovincialis*) та серцевидкою їстівною (*Cardium edule*) датується 6530 BP (Yanko-Hombach et al. 2014, p. 106).

Отже, численні рештки тепло- та вологолюбивого суходільного молюска *Helix albescens* у культурному шарі Ласпі 7 та інших пізньомезолітичних стоянок вказують на другу половину бореалу та початок атлантичного періоду. Водночас наведені вище дані слабкосолоноводного режиму Чорноморської водойми за часів утворення культурних шарів пізньомезолітичних стоянок на Південному березі Криму можуть бути використані для визначення верхньої межі їхнього утворення. Нею може бути встановлений на сьогодні час появи у Чорному морі мідій — 6530 BP або, більш вірогідно, час зростання солоності води у каламітський час — 7200 BP.

Таким чином, вік Ласпі 7 за основним масивом одержаних для неї радіовуглецевих дат та природничих даних можна визначити у широкіх межах: 8600—7000 BP.

Господарство. Одним із провідних занять мешканців Ласпі 7, судячи зі складу фауністичних решток, було полювання на крупних копитних, традиційних для мисливців мурзак-кобинської культури: благородного оленя (*Cervus elaphus*), кабана (*Sus scrofa*) та козулю (*Capreolus capreolus*; табл. 3). Серед решти ссавців, умисними об'єктами полювання були також заєць (*Lepus europaeus*) та видра (*Lutra lutra*; табл. 3). Видра є унікальною мисливською здобиччю в пізньому мезоліті Криму (Бибікова 1982). Зважаючи на слабкосолоноводний режим Чорного моря, цілком вірогідно, що вона була впольована на узбережжі поблизу стоянки.

Примітною рисою остеологічної колекції Ласпі 7 є надзвичайно велика кількість кісток птахів. Вони представлені дванадцятьма видами — як суходільними, так і водоплавними (табл. 3; Цвельх, Тайкова 2011; Gorobets et al. 2013). Переважна більшість решток птахів, вочевидь, попала в культурні шари стоянки як мисливська здобич — значна кількість кісток великих птахів була розбита, а деякі із них обпалені (Цвельх, Тайкова 2011, с. 191). Серед них цілковито домінують кістки дрохви (*Otis tarda*; табл. 3; Цвельх, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets et al. 2013, p. 529, 530). В пізньому мезоліті Криму дрохва зустрічалася також у мурзак-кобинських шарах Мурзак-Коби, Шан-Коби та Фат'ма-Коби, але в поодиноких екземплярах (Векилова 1971, с. 128—129, табл. 5). Натомість в Ласпі 7 визначено 35 особин і абсолютна більшість великих кісток птахів, які не можна визначити, також належить, на думку фахівців, дрохві. Крім цього, слід відзначити, що дрохва була знайдена в усіх культурних шарах стоянки (Цвельх, Тайкова 2011, с. 189; Gorobets

et al. 2013, p. 529, 530). Така незвично велика кількість кісток степової дрохви в непритаманних для неї ландшафтах Південного берега Криму пояснюється лише її міграцією в цю частину Кримського півострова при катастрофічних змінах погоди.

За сучасними спостереженнями, дрохви з'являлися в горах і на Південному березі Криму виключно взимку під час сильних похолодань та снігопадів у Рівнинному Криму. Випадки появи, утворення численних скупчень і масової загибелі дрохв на Південному березі Криму під час різких похолодань і сильних снігопадів багаторазово описані в літературі (Костин 1983). Під час таких міграцій вони могли стати легкою здобиччю первісних людей. Решта кісток птахів належить переважно водоплавним мігруючим видам (табл. 3), які перебували на Південному березі восени та взимку (табл. 4), перепілки звичайній, яка в Криму гніздилася (табл. 3, 4), та осілим голубу сизому та яструбу великому (табл. 3). Птахи всіх цих видів, зважаючи на їх

Таблиця 3. Тваринні ресурси мешканців Ласпі 7

Вид	Кількість особин
Ссавці	
Олень благородний (<i>Cervus elaphus</i>)	10
Козуля (<i>Capreolus capreolus</i>)	6
Кабан (<i>Sus scrofa</i>)	9
Лисиця (<i>Vulpes vulpes</i>)	1
Лісовий кіт (<i>Felis silvestris</i>)	1
Заєць сирій (<i>Lepus europaeus</i>)	10
Річкова видра (<i>Lutra lutra</i>)	3
Хом'як звичайний (<i>Cricetus cricetus</i>)	3
Їжак європейський (<i>Erinaceus europaeus</i>)	1
Птахи	
Дрохва (<i>Otis tarda</i>)	35
Качка (вид невизначений)	5
Крижень (<i>Anas platyrhynchos</i>)	2
Гагара чорношия (<i>Gavia arctica</i>)	2
Гагара червоношия (<i>Gavia stellata</i>)	1
Чирянка велика (<i>Spatula querquedula</i>)	1
Крех середній (<i>Mergus serrator</i>)	1
Перепілка звичайна (<i>Coturnix coturnix</i>)	2
Баклан великий (<i>Phalacrocorax carbo</i>)	2
Пірникоза сірощока (<i>Podiceps grisegena</i>)	1
Гоголь зеленоголовий (<i>Bucephala clangula</i>)	1
Морська чернь (<i>Aythya marila</i>)	1
Сизий голуб (<i>Columba livia</i>)	1
Яструб великий (<i>Accipiter gentilis</i>)	1
Риби	
Сом (<i>Silurus glanis</i>)	++
Судак (<i>Sander lucioperca</i>)	++
Молюски	
Равлик великий звичайний (<i>Helix albescens</i>)	+++

Таблиця 4. Ласпі 7, археозоологічні дані сезонності заселення стоянки

Тварини	Місяці											
	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V
Дрохва	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гагара червоношия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гагара чорношия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чирянка велика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Перецілка звичайна	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Баклан великий	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Пірнікоза сірошочка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гоголь зеленоголовий	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Морська чернь	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Крех середній	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Равлик великий	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Сом	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Судак	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

розміри, також могли бути мисливською здобиччю, але вони представлені поодинокими екземплярами і будь-якої ролі в господарстві мешканців Ласпі 7 не відігравали.

Однією зі складових господарства ласпінської общини було рибальство: в культурних шарах А, Б і В стоянки знайдені кістки риб — сома (*Silurus glanis*) та судака (*Sander lucioperca*; Gorobets et al. 2013, р. 59). Як сом, так і судак в пізньомезолітичний час представлені поодинокими екземплярами в Мурзак-Кобі (Векилова 1971, с. 132, табл. 6). У ХІХ ст. за даними Л. П. Сабанєєва ці риби мешкали в річках басейнів Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів та в самих морях (Сабанєєв 2007, с. 25, 471). Звичайними вони є і в наш час для Каспійського моря (Богуцкая і др. 2013, с. 71—77, табл. 8), солоність якого близька до опріснених, або точніше, солонуватих бугазського та вітязівського басейнів Чорного моря. Отже, сом та судак, рештки яких знайдені в Ласпі 7, цілком могли існувати в тогочасному Чорному морі. Судячи із їхніх великих розмірів, які сягали для сома 70 см, та судака — 56 см (Gorobets et al. 2013, р. 59), мешканці Ласпі 7, скоріш за все, займалися полюванням на рибу з луком, про що свідчить знайдений на стоянці уламок гарпуна.

Найсприятливішою порою для такої добиччі риб був їхній нерест, коли вони підходять близько до берега. Для судака це період із кінця березня до початку червня, для сома — травень та червень (Сабанєєв 2007, с. 26; 471). Водночас, частина кісток судака з шарів А та Б, вірогідно, належить молодим особинам (Gorobets et al. 2013, р. 59), що, начебто, не виключає власне рибальства. Але археологічних свідочств цього — рибальських гачків, якими традиційно ловили хижих судака та сома (Сабанєєв 2007, с. 28—32, 474—482), на стоянці не знайдено.

Нарешті, мешканці Ласпі 7, безумовно, займались збиральництвом равлика великого

звичайного (*Helix albescens* Rossmässler, 1839). Його незчисленні мушлі склали основу всіх культурних шарів стоянки (рис. 4), натомість поза ними мушлі були повністю відсутні. Равлики активні лише за умов теплої та вологої погоди, з температурою від 5 до 25 °С, із найоптимальнішим температурним діапазоном від 20 до 25 °С. Отже, збирання равликів в Криму було можливо протягом лише кількох місяців наприкінці весни — на початку літа та на початку осені, коли вони з'являлися зі схованок у хмизі, листі чи землі. Причому, найбільш продуктивним був, очевидно, весняний термін збору. Так, 3/4 річного обсягу переробки равликів на сучасних підприємствах Південної Європи припадає на весняний період і лише 1/4 — на осінній. В інші місяці, коли встановлюються несприятливі для моллюсків, надто сухі, теплі або холодні умови, вони ховаються і пошуки їх є практично марними (Яневич 2017, с. 179).

Археозоологи, спираючись перед усім на склад орнітофауни, цілком слушно, на наш погляд, вважають, що люди мешкали на Ласпі 7 в холодну пору року — восени та взимку (Цвельх, Тайкова 2011; Gorobets et al. 2013). Водночас мушлі равликів *Helix albescens* беззаперечно вказують на заселення стоянки навесні та рано восени. Здається, весняний час перебування людей на стоянці підтверджують і знахідки решток сома та судака. Ґрунтуючись на всіх цих даних нами була складена зведена таблиця сезонності мешкання на Ласпі 7 (табл. 4). Вона демонструє, що найбільш ймовірний час мешкання на Ласпі 7 — період з вересня по травень включно.

Розмаїття харчових ресурсів Ласпі 7 бентежить і викликає питання: котрий із них в першу чергу приваблював у Ласпінську котловину пізньомезолітичних людей: їхня традиційна мисливська тріада — олень, кабан козуля;

зграї знесилених дрохв; чи равлик — мізерно маленька але гарантована здобич? Деякі з фактівців, наприклад, вважають: «*Основу раціону становила дрохва, успішне полювання на яку, ймовірно, було причиною зупинки мезолітичних людей у Ласпі*» (Gorobets et al. 2013, p. 59).

Вочевидь, для того щоб відповісти на це питання, слід звернутись до визнаної в палеоекономічних дослідженнях «стратегії оптимального споживання» та порівняти харчові ресурси за їхніми найважливішими показниками: щільність та доступність, а також встановити, наскільки це можливо, вартість одержання кожного із ресурсів (Winterhalder 1981).

Великі копитні з точки зору стратегії оптимального споживання виглядають достатньо привабливо. Експлуатаційна територія общини Ласпі 7 у межах традиційної для мисливців та збирачів двогодинної ходи пішки (рис. 1: а) входила в перший пояс рослинності південного макросхилу Головного пасма Кримських гір — лісів із домінуванням дуба пухнастого та грабінника (Шеляг-Сосонко та ін., 1985; Дідух 1992). Оптимальна щільність оленів та козуль в таких лісах, за спостереженнями в Кримському гірсько-лісовому заповіднику, складає 2—3 тварини на квадратний кілометр, як для перших, так і для других (Янушко 1958). Середньопопуляційна маса кримського оленя, згідно даних П. А. Янушко (1958), становить біля 105 кг, а козулі біля 23 кг. Продуктивність добичі оленів пізньомезолітичними мисливцями Гірського Криму можна орієнтовно з'ясувати за даними по етнографічним лісовим мисливцям Північної Америки, де вона становила від 5,5 до 9,5 кг за годину на одного мисливця (Reidhead 1976; Keen 1981).

Отже, крупні копитні були доступним, гарантованим та високопродуктивним харчовим ресурсом. Але, у випадку із Ласпі 7 він був лімітований: експлуатаційна територія стоянки розташована у Ласпінській котловині. З північного сходу вона була обмежена високими скелястими схилами Першого пасма Кримських гір із неприступними стрімкими скелями мису Айя на півночі та гори Ільяс-Кая на південному сході. З півдня ж експлуатаційна територія Ласпі 7 була обрізана морем (рис. 1; б: а). В порівнянні із пізньомезолітичними стоянками Другого пасма гір, в межах двогодинної ходи мешканцям Ласпі 7 була доступна втричі чи навіть вчетверо менша територія і, відповідно, настільки ж менше тваринних ресурсів.

Для дрохви важко визначити будь-які кількісні показники щільності та доступності. Принагідно лише відзначимо, що вага самця 7—16 кг а самиці 4—8 кг. Під час зимових міграцій на Південний берег дрохви були ослаблені, сотнями гинули від виснаження або ж ставали легкою здобиччю людини (Костин 1983). Отже, давні мешканці стоянки могли не лише полювати на дрохв спеціально, але й просто ловити ослаблених птахів або підбирати загиблих. На думку

А. Н. Цвеліх та С. Ю. Тайкової, велика кількість кісток дрохв практично у всіх шарах стоянки свідчить про те, що поява цих птахів на Південному березі була частою і охоплювала весь період її існування (Цвеліх, Тайкова 2011, с. 191). Але наскільки регулярними були такі неприродні та згубні для дрохви міграції? Можна припустити, що вони не були щорічними, інакше популяція кримської дрохви просто зникла б. Отже, при всіх принадах, дрохва, як харчовий ресурс мала великий недолік — нестабільність.

Равлики мали гарні характеристики як за щільністю, так і за доступністю в зоні Другого пасма в Південно-Західному Криму, про що свідчить велика кількість їхніх мушель та ямок для приготування в культурних шарах розташованих там мурзак-кобинських стоянок (докладніше див.: Яневич 2017, с. 177—180). Ласпі 7 нині знаходиться на місці поширення рідколісся з ялівця високого (*Juniperus excelsa* Bieb.) із включенням дуба пухнастого (*Quercus pubescens* Willd.) та інших представників середземноморських шибляків із відносно густим трав'яним покривом (опис рослинності бухти Ласпі люб'язно виконаний Г. О. Пашкевич, за що автори статті щиро вдячні). Подібна рослинність була й наприкінці раннього та на початку середнього голоцену, про що свідчать палеологічні дослідження на Гераклеїському півострові (Cordova et al., 2011). Вона якнайкраще підходить для равлика, який «...найбільш щільно населяє зону Передгір'я, Керченський горбово-грядовий степ (частіше 7—15, місцями — понад 20 екз./м²) та Південний берег (як правило, від 3 до 7, місцями — до 15—17 екз./м²) — райони з помірно-м'якою теплою зимою і поширенням чагарникових, шиблякових та скельних біотопів» (Леонов 2005, с. 8).

За повідомленнями збирачів-заготівельників Бахчисарайського району, у 1990 р., при щільності равликів біля 10 екз./м², за годину вдавалось збирати біля 600 равликів. Отже, якщо прийняти середню масу одного равлика за 11,3 г, а м'яса з нього 8,8 г (Писарев 2013, с. 153, 154), то за годину один збирач міг здобути біля 5 кг чистого м'яса. Тобто, збирання равликів за високої щільності по продуктивності можна зіставити з полюванням на оленя. Але равлик, як харчовий ресурс, теж мав свої обмеження — він був доступний в певні, гумідні, сезони, лише навесні (наприкінці квітня — на початку червня) та восени (вересень — початок жовтня).

Отже, кожен з основних харчових ресурсів мешканців Ласпі 7 мав свої переваги та недоліки. Дрохва начебто мала гарні показники щільності та доступності, але лише за катастрофічних для неї умов в Рівнинному Криму взимку, тобто, була фактично ситуативним ресурсом. Достатньо збалансованими виглядають копитні та равлики. Проте і в них були свої обмеження: кількісні для копитних — мала територія поширення, та часові для равли-

ків — доступність лише навесні та восени. Таким чином, жоден із харчових ресурсів не був скільки-небудь самодостатнім, мешканці стоянки для виживання змушені були залучати всі з них: копитних, птахів, рибу, равликів тощо. Господарство Ласпі 7, з огляду на це, є найяскравішим прикладом «революції широкого спектру» в пізньому мезоліті Криму.

Наведені кількісні та часові обмеження харчових ресурсів та їхня сезонність викликають питання: заселення Ласпі 7 було тривалим, протягом всього осінне-зимово-весняного часу, який простежений нами за фауністичними залишками (табл. 4), чи воно являло собою кілька короткочасних відвідін? Ми схилиємося до другої версії. Скоріш за все, культурні шари стоянки утворилися під час зимових ситуативних експедицій для полювання на дрохву та / або копитних та весняних для збору равликів разом із полюванням на копитних.

На користь такої моделі заселення Ласпі 7 опосередковано свідчать інші пізньомезолітичні стоянки Південного берегу Криму, які залишили збирачі равликів: Ера 1, Ера 3 та Ласпі 11 в Ласпінській котловині (Телегін, Залізняк 1973, с. 10—12) та Мис Трійці 1 та 2 за 20 км від неї, біля смт. Сімеїз (Яневич 2017). Культурний шар на всіх цих стоянках також містив велику кількість мушель *Helix albescens*, але, на відміну від Ласпі 7, вони розташовані на відкритих, не захищених від холодних вітрів місцях. Крім того, в крем'яному комплексі Мису Трійці 1, незважаючи на його чисельність і наявність мисливського озброєння, повністю відсутні скребачки, що може вказувати на мешкання на стоянці виключно навесні, коли шкури тварин були мало придатні для обробки (Яневич 2017). В Україні маємо лише одну подібну стоянку без скребачок — пізньопалеолітичну Семенівка 2, яка визначена Д. Ю. Нужиным як весняно-літній табір (2015, с. 289, 420).

Отже, дані з орнітофауни, іхтіофауни та малакофауни свідчать, що на Ласпі 7 в пізньому мезоліті жили восени (?), взимку та навесні. Але, обмеженість харчових ресурсів Ласпінської котловини навряд чи дозволяла мешкати безперервно протягом всіх цих трьох сезонів. Скоріш за все, заселення стоянки відбувалось періодично: взимку для полювання на дрохву та / або крупних копитних та навесні для збору равликів та полювання на копитних.

Висновки. З часів розкопок стоянка Ласпі 7 залишалася «недооціненою пам'яткою». Матеріали, отримані протягом багаторічних досліджень під керівництвом Дмитра Яковича Телегіна, постійно використовувались у ґрунтовних монографіях (Телегін 1982, с. 90—92; Нужний 1992, с. 50, 51; Залізняк 1997, с. 169—173). Безумовно, Ласпі 7 розглядалася в них як одна з ключових пам'яток пізнього мезоліту Криму, але великий обсяг залученого у монографіях матеріалу та їхній узагальнюючий характер не дозволяв авторам приділити пам'ятці належну

увагу. Метою пропонованої статті були якомога повна публікація та аналіз археологічних матеріалів Ласпі 7. Отже, підведемо підсумки.

Відклади стоянки мали потужність біля двох метрів та були поділені на сім культурних шарів. Вони являли собою глинистий седимент із щебенем, насичений дрібним вугіллям з попелом та мушлями суходільного молюска равлика великого (*Helix albescens*) — кухонних покидьків первісних людей. Культурні відклади утворилися протягом тривалого часу в результаті багаторазових відвідін стоянки первісними люди, але будь які структури або об'єкти в культурних шарах не простежені.

Археологічні матеріали представлені численною крем'яною колекцією (2631 екз.), набором кістяних знарядь (13 екз.), вохрою, фауністичними рештками тощо. Крем'яні комплекси всіх культурних шарів загалом подібні між собою. Нуклеуси переважно пірамідальні, натомість призматичні та олівцеподібні — поодинокі. Мікролітичний набір складається майже виключно з геометричних мікролітів (асиметричних та симетричних трапецій), окремих мікролітів із притупленим краєм та платівок зі скошеним кінцем. Скребачки представлені переважно напівкруглими на відщепі й окремими кінцевими на платівках. Різці здебільше на відщепі, кутові або, в меншій кількості бокові, є декілька різців «кукрецького типу» з численними різцевими окрайками. Чисельно їм поступають кутові різці на платівках. Яскравою рисою стоянки є надзвичайно велика кількість анкошів — платівок із глибокими виїмками. Серед знарядь є один кукрецький вкладень. Кістяні знаряддя Ласпі 7 (13 екз.) надзвичайно різноманітні: базова частина гарпуна, уламок наконечника з пазами, всілякі вістря, проколки, частково оброблені ікла, фрагмент муфти з рогу тощо.

Крем'яний комплекс Ласпі 7 за техніко-морфологічними ознаками, насамперед, геометричних мікролітів, є еталонним для пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму. Окремі кукрецькі знаряддя, які здебільше походять із культурного шару Б стоянки, з'явилися під час спільного мешкання носіїв різних культур, або ж є результатом «палімпсесту» — поперемінного заселення ними території стоянки.

Вік Ласпі 7 за основним масивом отриманих для неї радіовуглецевих дат та природничих даних можна визначити у широких межах: 8600—7000 BP. Найбільш достовірними датами є 8625 ± 40 BP (GrA-35704) та 8620 ± 40 BP (GrA-35703).

Ласпі 7 являє собою яскравий приклад «революції широкого спектру» в Криму. Її мешканці використовували надзвичайно різноманітні харчові ресурси: копитних (оленя, кабана, козулю), птахів (передусім дрохву), рибу (сома й судака) та равликів *Helix albescens*. Численні дані з орніто-, іхтіо та малакофауни вказують на можливість мешкання на стоянці восени, взимку та навесні. Скоріш за все протягом цих сезонів стоянка заселялася періодично.

ЛІТЕРАТУРА

- Байдин, С. С., Косарев, А. Н. (ред.). 1983. *Каспійське море: Гідрологія і гідрохімія*. Москва: Наука.
- Бибиков, С. Н. 1941. Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время (по материалам Крымской палеолитической экспедиции в 1935—1936 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2, с. 140-141.
- Бибиков, С. Н. 1949. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма. *Ученые записки ЛГУ*, 13 (85), с. 12-45.
- Бибиков, С. Н., Станко, В. Н., Коен, В. Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит горного Крыма*. Одесса: Весть.
- Бибикова, В. И. 1982. Остатки речной выдры (*Lutra lutra*) из раннеголоценовых отложений Крыма. *Вестник зоологии*, 2, с. 8-12.
- Богуцкая, Н. Г., Кияшко, П. В., Насека, А. М., Орлова, М. И. 2013. *Определитель рыб и беспозвоночных Каспийского моря*. 1: Рыбы и моллюски. Санкт-Петербург; Москва: КМК.
- Бугров, Д. Г., Галимова, М. Ш. 2011. Роговые муфты из озерных поселений Швейцарии в собрании национального музея республики Татарстан. *Казань: Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета*, 4 (26), с. 107-113.
- Векилова, Е. А. 1971. Каменный век Крыма: некоторые итоги и проблемы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 173, с. 117-161.
- Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.
- Дидух, Я. П. 1992. *Растительный покров Горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана)*. Киев: Науков думка.
- Залізник, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
- Залізник, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ: НАУКМА.
- Залізник, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8, Київ: Шлях.
- Залізник, Л. Л., Яневич, О. О. 1987. Свідерські мисливці гірського Криму *Археологія*, 60, с. 6-16.
- Иноземцев, Ю. И., Ступина, Л. В., Тюленева, Н. В., Парышев, А. А., Маслаков, Н. А., Сидоренко, В. Б., Рыбак, Е. Н., Мельниченко, Т. А., Паславская, О. В. 2014. Палеогеография Северо-Западного шельфа Черного моря в голоцене. *Вісник Одеського Національного університету. Географічні та геологічні науки*, 1 (19), с. 43-51.
- Колосов, Ю. Г. 1960. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 10, с. 17-22.
- Костин, Ю. В. 1983. *Птицы Крыма*. Москва: Наука.
- Манько, В. О. 2013. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: Шлях.
- Нужный, Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.
- Сабанеев, Л. С. 2007. *Исконно русская рыбалка: Жизнь и ловля пресноводных рыб*. Москва: Рипол Классик.
- Станко, В. Н. 1982. *Мирное. Проблема степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Телегін, Д. Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Телегін, Д. Я. 2002. *Гернеське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи*. Луганськ: Шлях.
- Телегін, Д. Я., Залізник, Л. Л. 1973. *Отчет об исследовании культуры раковинных куч первобытной эпохи на южном берегу Крыма в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/27.
- Телегін, Д. Я., Круц, В. А., Залізник, Л. Л. 1974. *Отчет о раскопках раковинных куч мезолита и медного века в заливе Ласпи на ЮБК в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/32.
- Телегін, Д. Я., Круц, В. А., Залізник, Л. Л., Степаненко, В. А. 1975. *Исследование раковинных куч мезолитического и энеолитического времени в заливе Ласпи в 1975 г. (отчет о работе Ласпинского отряда)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/15а.
- Телегін, Д. Я., Круц, В. А., Залізник, Л. Л., Степаненко, В. А. *Отчет о раскопках стоянок Ласпи 1, 7 и Кукрек в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/26.
- Телегін, Д. Я., Нужный, Д. Ю., Яневич, А. А. 1983. *Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/19.
- Цвельх, А. Н., Тайкова, С. Ю. 2011. Птицы раннего голоцена из мезолитической стоянки Ласпи-VII в Крыму. *Труды Мензбирова орнитологического общества*, 1: Материалы XIII Международной орнитологической конференции Северной Евразии, с. 186-195.
- Шеляг-Сосонко, Ю. Р., Дидух, Я. П., Молчанов, Е. Ф. 1985. *Государственный заповедник «Мыс Мартьян»*. Киев: Наукова думка.
- Яневич, А. А. 1987. *Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры)*. Автореферат диссертации к. и. н. ІА АН УССР.
- Яневич, О. О. 2004. *Таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму (сучасний стан дослідження). Кам'яна доба України*, 5, с. 169-191.
- Яневич, О. О. 2007. *Олексіївська неолітична культура Рівнинного Криму. Кам'яна доба України*, 10, с. 203-222.
- Яневич, О. О. 2008. *Хронологія пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму*. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомисль)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 135-146.
- Яневич, О. О. 2010. *Свідер Криму в контексті фінального палеоліту та раннього мезоліту півдня Східної Європи. Матеріали на археології Беларусі*, 18, с. 56-65.
- Яневич, О. О. 2017. *Мис Трійці 1 — кукрецька пам'ятка на Південному березі Криму. Кам'яна доба України*, 17—18, с. 175-187.
- Яневич, О. О. 2019. *Радіовуглецева хронологія фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Криму в археологічному та палеоекологічному контекстах. Vita antiqua*, 11, с. 116-137.
- Янко-Хомбах, В. В., Смынтына, Е. В., Кадурын, С. В., Ларченков, Е. П., Мотненко, И. В., Какаранза, С. В., Киосак, Д. В. 2011. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет. *Геология и полезные ископаемые Мирового океана*, 2, с. 61-94.
- Aksu, A. E., Hiscott, R. N., Mudie, P. J., Rochon, A., Kaminski, M. A., Abrajano, T., Yasar, D. 2002. Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah's Flood Hypothesis. *GSA today. A Publication of the Geological Society of America*, 12, 5, p. 4-10.
- Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe: A View from Crimea. In: Floss, H., Krauss, R. (eds.). *Southeast Europe before neolithisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres sfb 1070 «Ressourcen Kulturen», Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014*. Ressourcen Kulturen, 1. Tübingen: Universitat Tübingen, p. 113-131.
- Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozlovski, S. K. 2007. Old problems and news perspectives for the radiocarbon chro-

nology of the ukrainian Mesolithic. In: Yanko-Hombach, V. Buinevich, I. Dolukhanov, P. Gilbert, A. Martin, R. McGann, M. Mudie, P. (eds.). *IGCP 521-481 Joint Meeting and Field Trip, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007*. Gelendzhik; Kerch, p. 27-29.

Carss, D. N. 1995. Foraging Behaviour and Freed- ing Ecology of the Otter *Lutra lutra*: a selective review. *Hystrix*, 7, 1—2, p. 179-194.

Cordova, C. E., Gerasimenko, N., Lehman, P., Kliukin, A. A. 2011. Late Pleistocene and Holocene paleoenvironments of Crimea: Pollen, soils, geomor- phology, and geoarchaeology. *Special Paper of the Geo- logical Society of America*, January, p. 133-164, DOI: 10.1130/2011.2473(09).

Gorobets, L., Kovalchuk, O., Rekovets, L. 2013. Verte- brates from the Mesolithic site Laspi VII (Crimea, Ukraine). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Біологія*, 3 (65), с. 57-59.

Hiscott, R. N., Aksu, A. E., Mudieb, P. J., Marretc, F., Abrajano, T., Kaminski, M. A., Evanse, J., Cakirioglu, A. I., Yasar, D. 2007. A gradual drowning of the southwestern Black Sea shelf: Evidence for a progres- sive rather than abrupt Holocene reconnection with the eastern Mediterranean Sea through the Marmara Sea Gateway. *Quaternary International*, 167—168, p. 19-34.

Langley, M. C. 2015. Investigating maintenance and discard behaviours for osseous projectile points: A Middle to Late Magdalenian (c. 19,000—14,000 cal. BP) example. *Journal of Anthropological Archaeology*, 40, p. 340-360.

Langley, M. C., Amano, N., Wedage, O., Deraniya- gala, S., Pathmalal, M. M., Perera, N., Boivin, N., Pet- raglia, M. D., Patrick Roberts, P. 2020. Bows and ar- rows and complex symbolic displays 48,000 years ago in the South Asian tropics. *Science Advances*, 6, 24, p. 1-8.

Pétillon, J.-M. 2008. What are these barbs for? Prelim- inary reflections on the function of the Upper Magdale- nian barbed weapon tips. *P@lethnologie*, 1, p. 66-97.

Yanovich, A., Péan, S., Crépin, L., Lázníčková-Gale- tová, M., Prat, S., Prysajnyuk, V. 2009. Upper Palaeo- lithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2. *Археологический альманах*, 20, p. 187-202.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, I., Kova- liuk, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites in Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, 2000, p. 33-52.

REFERENCES

Bajdin, S. S., Kosarev, A. N. (eds.). 1983. *Kaspijskoe more: Gidrologiya i gidroximiya*. Moskva: Nauka.

Bibikov, S. N. 1941. Ob ispolzovanii ulitok Helix v pozd- nepaleoliticheskoe vremia (po materialam Krymskoi paleo- liticheskoi ekspeditsii v 1935—1936 gg.). *Materialy i issle- dovaniya po arkheologii SSSR*, 2, s. 140-141.

Bibikov, S. N. 1949. Proizvodstvennaia rol kostianogo in- ventaria v khoziaistve pozdnepleoliticheskikh obshchestv Kryma. *Uchenye zapiski LGU*, 13 (85), s. 12-45.

Bibikov, S. N., Stanko, V. N., Koen, V. Iu. 1994. *Finalnyi paleolit i mezolit gornogo Kryma*. Odessa: Vest'.

Bibikova, V. I. 1982. Ostatki rechnoi vydry (*Lutra lutra*) iz ran- negolotsenovykh otlozhenii Kryma. *Vestnik zoologii*, 2, s. 8-12.

Boguczskaya, N. G., Kiyashko, P. V., Naseka, A. M., Orlova, M. I. 2013. *Opredelitel' ryb i bespozvonochnykh Kaspijsko- go morya*. 1: Ryby i molyuski. Sankt-Peterburg: KMK.

Bugrov, D. G., Galimova, M. Sh. 2011. Rogovye mufty iz ozernykh poselenii Shevitsarii v sobranii natsionalnogo muzeia respubliky Tatarstan. Kazan. *Vestnik Tatarskogo gos- udarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta*, 4 (26), s. 107-113.

Vekilova, E. A. 1971. Kamennyi vek Kryma: nekotorye itogi i problemy. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 173, s. 117-161.

Danylenko, V. M. 1986. *Kamiana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Didukh, Ia. P. 1992. *Rastitelnyi pokrov Gornogo Kryma (struk- tura, dinamika, evoliutsiia i okhrana)*. Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. Do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.

Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit pivnichnogo za- khodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: NaUKMA.

Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit ta mezolit konty- nentalnoi Ukrainy*. Kamiana doba Ukrainy, 8, Kyiv: Shliakh.

Zalizniak, L. L., Yanovich, O. O. 1987. Sviderski mislivtsi girskogo Krimu *Arkheologiya*, 60, s. 6-16.

Inozemtsev, Iu. I., Stupina, L. V., Tiuleneva, N. V., Pary- shev, A. A., Maslakov, N. A., Sidorenko, V. B., Rybak, E. N., Melnichenko, T. A., Paslavskaia, O. V. 2014. Paleogeografi- a Severo-Zapadnogo shelfa Chernogo moria v golotsene. *Visnik Odeskogo Natsionalnogo universitetu. Geografichni ta geologichni nauki*, 1 (19), s. 43-51.

Kolosov, Iu. G. 1960. Raskopki peshchery Kara-Koba v Krymu. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii USSR*, 10, s. 17-22.

Kostin, Iu. V. 1983. *Ptitsy Kryma*. Moskva: Nauka.

Manko, V. O. 2013. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kul- turno-istorychnyi protses*. Kyiv: Shliakh.

Nuzhnyi, D. Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kam'ianomu vitsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Sabaneev, L. S. 2007. *Iskonno russkaia rybalka: Zhizn i lovlia presnovodnykh ryb*. Moskva: Ripol Klassik.

Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe. Problema stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Telehin, D. Ya. 1982. *Mezolithichni pamiatky Ukrainy (IX—VI tysiacholittia do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ya. 2002. *Ihrenske poseleння na Podniprov'ї ta problema zhytlobuduvannia v mezoliti Skhidnoi Yevropy*. Luhansk: Shliakh.

Telegin, D. Ya., Zaliznyak, L. L. 1973. *Otchet ob issledova- nii kulturyi rakovinnnykh kuch pervobyitnoy epohi na yuzhnom beregu Kryma v 1973 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/27.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L. 1974. *Otchet o raskopkakh rakovinnnykh kuch mezolita i mednogo veka v zalive Laspi na YuBK v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/32.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L., Stepanen- ko, V. A. 1975. *Issledovanie rakovinnnykh kuch mezoliticheskogo i eneoliticheskogo vremeni v zalive Laspi v 1975 g. (otchet o rabote Laspinskogo otryada)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/15a.

Telegin, D. Ya., Kruts, V. A., Zaliznyak, L. L., Stepanen- ko, V. A. 1976. *Otchet o raskopkakh stoyanok Laspi 1, 7 i Kukrek v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/26.

Telegin, D. Ya., Nuzhnyi, D. Yu., Yanovich, A. A. 1983. *Otchet o rabote ekspeditsii «Slavutich» v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/19.

Tsvelykh, A. N., Taikova, S. Iu. 2011. Ptitsy rannego gol- otsena iz mezoliticheskoi stoianki Laspi-VII v Krymu. *Trudy Menzbirovskogo ornitologicheskogo obshchestva*, 1: Materialy XIII Mezhdunarodnoi ornitologicheskoi konferentsii Severnoi Evrazii, s. 186-195.

Sheliag-Sosonko, Iu. R., Didukh, Ia. P., Molchanov, E. F. 1985. *Gosudarstvennyi zapovednik «Mys Martian»*. Kiev: Naukova dumka.

Yanovich, A. A. 1987. *Pozdnii mezolit i neolit Kryma (Vo- prosy stanovleniia neoliticheskoi kultury)*. Avtoreferat disser- tatsii k. i. n. IA AN USSR.

Yanovich, O. O. 2004. Tash-airiska neolitychna kultura Hirskoho Krymu (suchasnyi stan doslidzhennia). *Kamiana doba Ukrainy*, 5, s. 169-191.

Yanovich, O. O. 2007. Oleksiivska neolitychna kultura Rivnyynnogo Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 10, s. 203-222.

Yanovich, O. O. 2008. Khronolohiia piznomezolitichnoi murzak-kobynskoi kultury Hirskoho Krymu. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Kyiv: Korvin-Press, s. 135-146.

Yanovich, O. O. 2010. Svider Krymu v konteksti finalno- ho paleolitu ta rannoho mezolitu pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Materialy pa arkheolohii Belarusi*, 18, s. 56-65.

Yanovich, O. O. 2017. Mys Triitsi 1 — kukretska pami- atka na Pivdennomu berezi Krymu. *Kamiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 175-187.

Yanovich, O. O. 2019. Radiovuhletseva khronolohiia final- noho paleolitu, mezolitu ta neolitu Krymu v arkheolohich-

nomu ta paleoekologichnomu kontekstakh. *Vita antiqua*, 11, s. 116-137.

Ianko-Khombakh, V. V., Smyntyna, E. V., Kadurin, S. V., Larchenkov, E. P., Motnenko, I. V., Kakaranza, S. V., Kiosak, D. V. 2011. Kolebaniia urovnia Chernogo moria i adaptatsionnaia strategiiia drevnego cheloveka za poslednie 30 ty-siach let. *Geologiiia i poleznye iskopayemye Mirovogo okeana*, 2, s. 61-94.

Aksu, A. E., Hiscott, R. N., Mudie, P. J., Rochon, A., Kaminski, M. A., Abrajano, T., Yasar, D. 2002. Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah's Flood Hypothesis. *GSA today. A Publication of the Geological Society of America*, 12, 5, p. 4-10.

Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe: A View from Crimea. In: Floss, H., Krauss, R. (eds.). *Southeast Europe before neolithisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres sfb 1070 «Ressourcen Kulturen», Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014*. Ressourcen Kulturen, 1. Tübingen: Universität Tübingen, p. 113-131.

Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozlovski, S. K. 2007. Old problems and news perspectives for the radiocarbon chronology of the ukrainian Mesolithic. In: Yanko-Hombach, V. Buinevich, I. Dolukhanov, P. Gilbert, A. Martin, R. McGann, M. Mudie, P. (eds.). *IGCP 521-481 Joint Meeting and Field Trip, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007*. Gelendzhik; Kerch, p. 27-29.

Carss, D. N. 1995. Foraging Behaviour and Freeing Ecology of the Otter *Lutra Lutra*: a selective review. *Hystrix*, 7, 1—2, p. 179-194.

Cordova, C. E., Gerasimenko, N., Lehman, P., Kliukin, A. A. 2011. Late Pleistocene and Holocene paleoenvironments of Crimea: Pollen, soils, geomorphology, and geoarchaeology. *Special Paper of the Geological Society of America*, January, p. 133-164, DOI: 10.1130/2011.2473(09).

Gorobets, L., Kovalchuk, O., Rekovets, L. 2013. Vertebrates from the Mesolithic site Laspi VII (Crimea, Ukraine). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Biologiya*, 3 (65), p. 57-59.

Hiscott, R. N., Aksu, A. E., Mudie, P. J., Marretc, F., Abrajano, T., Kaminski, M. A., Evanse, J., Cakirioglu, A. I., Yasar, D. 2007. A gradual drowning of the southwestern Black Sea shelf: Evidence for a progressive rather than abrupt Holocene reconnection with the eastern Mediterranean Sea through the Marmara Sea Gateway. *Quaternary International*, 167—168, p. 19-34.

Langley, M. C. 2015. Investigating maintenance and discard behaviours for osseous projectile points: A Middle to Late Magdalenian (c. 19,000—14,000 cal. BP) example. *Journal of Anthropological Archaeology*, 40, p. 340-360.

Langley, M. C., Amano, N., Wedage, O., Deraniyagala, S., Pathmalal, M. M., Perera, N., Boivin, N., Petraglia, M. D., Patrick Roberts, P. 2020. Bows and arrows and complex symbolic displays 48,000 years ago in the South Asian tropics. *Science Advances*, 6, 24, p. 1-8.

Pétillon, J.-M. 2008. What are these barbs for? Preliminary reflections on the function of the Upper Magdalenian barbed weapon tips. *P@lethnologie*, 1, p. 66-97.

Yanevich, A., Péan, S., Crépin, L., Lázničková-Galetová, M., Prat, S., Prysajnyuk, V. 2009. Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, p. 187-202.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, I., Kovaliuk, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites in Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, 2000, p. 33-52.

D. Ya. Telegin, L. L. Zaliznyak, O. O. Yanevich

LASPI 7 MESOLITHIC SITE ON THE SOUTH COAST OF CRIMEA, UKRAINE

Late Mesolithic Laspi 7 site is situated in Ukraine, in the West part of the South Coast of Crimea, in the Laspi

Bay, Black Sea coast (44°24'48.5"N 33°42'41.3"E). It was investigated under the direction of prof. Dmytro Telegin in the second half of 1970^s. The site was destroyed by Russian occupation power.

There were 7 cultural layers of the site, which had the thickness near 2 m. There was Kokkenmedding — clay sediment with crushed stone and with unusual great number of the *Helix albescens* shells, ash and charcoal. Any structures of the cultural layer are not traced.

Archaeological materials of Laspi 7 are represented by numerous flint collection (2347 eks.), bone tools assemblage (13 eks.), ocher, faunistic materials etc. Flint complexes from all cultural layers generally are similar. Most of the cores are pyramidal. Prismatic and pencil-shaped cores are single. Microlithic assemblage consists of geometric microliths (asymmetrical and symmetrical trapezoids); single backed microliths and truncated blades. Scrapers are mostly semicircular on the flakes, single end scrapers are on the blades. Most of the burins are on the flakes, they are angle and, in smaller quantities, lateral. There are some «Kukrek type» burins with numerous worked parts. Angle burins on the blades are not numerous. Unusual big quantity of encoches is amazing. There is one Kukrek insert. Bone tools are very different (13 eks.): base part of the harpoon, fragment of the point with the grooves, different points, the borers, partly worked boar tusks, fragment of the antler socket. The age of Laspi 7 is 8600—7000 BP. The most true ¹⁴C dates are 8625 ± 40 BP (GrA-35704) and 8620 ± 40 BP (GrA-35703).

Laspi 7 flint assemblage is typical for the Late Mesolithic Murzak-Koba culture of Mountain Crimea.

Laspi 7 is a shining example of the «revolution of the wide range» in Crimea. Inhabitants of the site used very different food resources: ungulates (red deer, boar, roe deer), birds (above all bustard), fish (catfish and pike perch), *Helix albescens* snails. Numerous ornitho- and malakofauna dates evidences about the occupation of the site in autumn, winter, and spring time. Probably, the site was visited periodically during these seasons.

Keywords: Laspi 7, Late Mesolithic, Murzak-Koba culture, chronologie, economy.

Одержано 12.11.2020

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

ZALIZNYAK Leonid L., D. Sc., Professor, the Heard Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8924-8122, e-mail: Zaliznyakl@ukr.net.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович, доктор історичних наук, професор.

TELEGIN Dmytro Yakovych, D. Sc., Professor.

ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

YANEVICH Olexandr, PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8088-6950, e-mail: janevic_a@ukr.net.